

IV. РЕЦЕНЗІЇ

Антон Глушко

Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К: Дух і Літера, 2011. – 464 с.

*Історія – це політика, якою вона не була.
Політика – це історія, яка може бути.*

Графф

Дослідження Майкла Геффернена – британського дослідника з Університету Лафборо можна назвати міні-енциклопедією геополітики. До українського читача ця наукова розвідка доходить за 13 років від її публікації в оригіналі. Отже, постає питання про її актуальність. Чи не застаріли висновки? Чи можна поєднати думки й висновки, що їх продукує автор, з тими сучасними політичними, економічними й етнокультурними процесами, які відбуваються в європейській спільноті? Нарешті, чи синхронні кордони її політичної свідомості кінця 90-х рр. ХХ ст. з теперішніми – результатом внутрішньої нестабільності й посилення «евроскептицизму»?

Ці проблеми, які випливають з назви дослідження, є предметом сотень наукових студій. Усвідомлюючи широкий формат проблематики й окреслюючи поле аналізу, Майкл Геффернен іде від абстрактного до конкретного: «Ця книжка є скромною спробою розглянути таке питання: що означала Європа в минулому і що вона могла б означати в майбутньому?... Ця книга аж ніяк не є вичерпним аналізом, і не містить нових фактів... По-перше, головну увагу приділено ідеї Європи як *політичного* (курсив *авт.*) простору... Подруге, більша частина книжки присвячена ХХ століттю, хоча в першому розділі подано набагато ширший історичний огляд» [1, с. 11, 16]. Таким чином, автор не уникає дискусій у постановці проблеми, а намагається (як географ, історик й політичний оглядач) окреслити:

1. Поле «європейської ідеї» від генези до сьогодення;
2. Феноменологію поняття, його місткість, структуру;
3. Проективність Європи в різних державах й епохах;
4. Перспективи «європейської демократії» – осердя політичного міфу, на основі якого будується нова «цивільна релігія» (Т. Мастнак).

Як зазначає згаданий словенський дослідник, багатомірність «європейського» впливає з ідеалістичної оцінки певного геополітичного простору, наділеного апіорними позитивними характеристиками, конституюваними тяглістю історичної традиції [2, с. 11–13]. Середовище певних політичних цінностей, наділених вищою вагою, підкріплених системою угод і «взаємозаліків», заснованих на примиренні й спільній історії, такою Європа видається частині дослідників. Майкл Геффернен не постулює однозначне тлумачення терміна, не пропонує «робоче визначення», а подає мапу переконань і суджень учених XIV – XX ст.

Висвітлення цього суперечливого питання відбувається на основі тлумачення терміна «Європа» як ментально-географічного образу, який має сталі кордони і «сакральний центр» (осердя) – Німеччину і Францію. Первісний акцент євроцентризму, на думку автора, походив з уявлення про певну релігійну екстериторіальну надкультуру, артефакти, символи й практики якої сприяли витворенню «континентальної ідеології» [1, с. 26–27]. Наведемо тотожну думку політолога й соціолога М. Веліконьї, який, аналізуючи діалектику міфу, зазначив: «Політична релігійність (у нашому випадку – засновок ідеї Європи) й універсалістична риторика породжують *ordinatio ad unum* – одну ідентифікацію (в нашому випадку – уніфікацію в межах окресленого сакралізованого поля. – *Прим. авт.*)» [3, с. 155–156]. Почуття спільної належності до європейського політичного поля походило з оборонних мотивів і згодом, у «добу імперії» (Е. Гобсбаум) набуло економічних й експансіоністських тенденцій.

Характеризуючи видозмінення розуміння Європи, автор наголошує на внутрішній гетерогенності терміна як політичного, культурного і географічного простору [1, с. 12, 16]. Пріоритетність в аналізі євроцентричної парадигми надається політичним чинникам і процесам, локалізованим і актуалізованим, за задумом М. Геффернена, в XX столітті. Як зазначає автор, мотивуючи хронологічні рамки: «Зосередження на двадцятому сторіччі дозволяє вписати нещодавню європейську революцію (декомунізація 1989–1991 рр. – *Прим. авт.*) у відповідний історичний та географічний контекст» [1, с. 17]. Попри це, в першому розділі книги дається екскурс у історичну географію Євро-

пи, який дозволяє аналізувати плинність її ідеї та зміни політичної мотивації крізь призму географічних чинників й ідеології. В загальному обрисі Європа постає живим ментальним конструктом, розділеним на культурний, політико-ідеологічний і географічний сегменти.

Зазначивши, що книга адресована передовсім студентам-географам, автор вивів дослідження в міждисциплінарну площину, на межу між соціологією, історією, географією, політологією й психологією. Гуманітарний дискурс, у основі якого – історичний екскурс у концептуалізацію ідеї Європи, підсилюється географічними даними й політичними акцентами. Проте принциповим видається наголошення на тривкості оборонних чинників, побудованих на системі дихотомій (християнство – іслам, континентальна інтеграція – націоналізм, спільний ринок – автаркія, регіоналізм – уніфікація, історичні держави / «спільноти» – неісторичні держави / «спільноти долі») [4, с. 249–263].

У контексті культурологічного (феноменологічного) тлумачення Європи Майкл Геффернен виділяє «приписовий» (компліментарний) погляд як на «самостверджувану духовну сутність, що розгортається в історії і не потребує жодних пояснень» [1, с. 12]. Воно обстоювалося переважно в добу Реформації й Просвітництва, а пізніше – фрагментарно згадувалося як один з аргументів на підтримку тої чи іншої моделі європейської компліментарності.

Натомість, географічне тлумачення Європи не завжди збігалось з пропонованими геополітичними проектами. Наводячи думки німецьких і британських вчених, автор наголошує на мімікрії «східного кордону» Європи [1, с. 111–112, 116–117]. Останній не сягав Уралу, а проходив почасти територією Польщі, Румунії й Болгарії. Відмова Росії й Туреччині в «європейськості» пояснювалася не лише в категоріях культури, а й етнопсихології. Стигматизація образу росіянина й турка-османа зумовлювалася травматичним історичним досвідом, коли представники цих народів поставали основними зовнішніми загрозами «європейському домові».

Політичний простір Європи М. Геффернен характеризує як суміш ідеологічних конструктів, моральних імперативів й етноісторичних стереотипів. На давнє протистояння британського ізоляціонізму й німецького європоцентризму накладається поява нових національних держав

у ХХ столітті й занепад імперій – Австро-Угорської і Другого Рейху. В провідних державах ідея європейськості стає неодмінним атрибутом ідеологічних програм, відходячи від наукового дискурсу до інтелектуальних «вправ» і ситуативного політичного розрахунку [5]. Попри зміни політичних еліт, як відзначає М. Геффернен, ідея Європи лишалася у фокусі повсякдення як певний рецепт порятунку між – та внутрішньодержавного компромісу.

Показовим у цьому є конфлікт-суперечка між Л. В. Лайдом і сером Т. Голдїчем. Обидва вчені, поза геополітичними теоретичними дебатами, вдавалися до оцінки європейської моралі, чи то пак, відсутності останньої (перебіг дискусії подано тут. – *Прим. авт.*) [1, с. 143–147]. В окремих підрозділах, присвячених фашизму й нацизму, М. Геффернен звертається до расового аспекту європейськості, де концепти «арійців» і «латинян» є підставою для нового «хрестового походу» в ім'я *Alma Mater* – Європи. При цьому подається негативний досвід монодержавного арбітражу на континенті як альтернативі колективному наднаціональному утворенню (Ліги Націй). Проміжною ланкою теоретичних конструкцій фашистських й нацистських вчених була суб'єктивна мораль – ідеї «очищення» і «справедливості» накладалися іншим народам як апріорні й священні [1, с. 221, 226].

Поряд з цим, для підсилення аргументаційної бази залучалися натуралістичні категорії біополітики – «дегенерація», «забрудненість», «очищення» тощо. В контексті вищезначених дискусій автор подає і російський «євразійський проєкт», який протиставляє «занепалому» і «прагматичному» Заходу («Нове Середньовіччя» М. О. Бердяєва) консолідований і моральний «православний простір» (від «слов'янського містицизму» до «духовного месіанізму») [1, с. 236, 241–242]. Цей проєкт вирізняє певне суголосся з німецькою «Серединною Європою» («*Mitteleuropa*»), що позначається сьогодні на динаміці міждержавних взаємин РФ і ФРН.

Спроба спекулятивної моралізації образу Європи продовжується й донині. Її елементом є ретроспекція в судженнях, апеляція до «втраченого минулого» і віртуалізація конкретної політичної мети [1, с. 187]. В теперішніх умовах формування спільної «карти пам'яті» супроводжується звертанням до фантомних явищ минулого, до ностальгічних почуттів

укупі з державною ідеологією (наприклад, побіжно згаданий автором проект «Західних Балкан»).

Перегляд європейських кордонів синхронно з науково-технічними прогресом відбився на інституційно-правових механізмах розбудови континентальної співдружності держав. Поглинання «малих націй» великими не відбулося, комуністична система зруйнована, отже, робить висновок М. Геффернен, зарано проголошувати «кінець національної держави» чи «кінець географії» [1, с. 376].

У поєднанні різних культурних, наукових, публіцистичних і релігійних акцентів полягає дослідницька значущість книги М. Геффернена. Висвітлення множинних дискусій і пошуків, підкріплених не лише «об'єктивним знанням», а й міфами, приписами, ідеологемами надає праці динаміки, конструктивності, строкатості в думках і залишає читачеві простір для міркувань і власних конотацій. Автор не лише подає історичну статистику, а й наповнює її аналітичним змістом, який становитиме частину проблемного поля пізнання й розпізнавання образу Європи. Звідси, багатоаспектна розвідка британського географа стає частиною широкого текстового поля оцінок «європейськості», коли правомірність суджень доводиться у прискіпливому аналізі на сторінках книг, в інтелектуальному змаганні й щоденній аналітиці на межі з утопією.

Для українського читача видання праці М. Геффернена – вагома подія. Переклад однієї з небагатьох розвідок з феноменології Європи українською, можна припустити, розширить простір для дискусій і сприятиме подальшому залученню наших співвітчизників у її культурний і політичний простір.

1. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: Дух і Літера, 2011. – 464 с.

2. Mastnak T. Mit Evrope in religija demokracije // Družboslovne razprave. – 1996. – Letnik XII. – Številka 21.

3. Velikonja M. Nedokončane zgodbe – sodobna politična mitologija // Časopis za kritiko znanosti. – 1994. – Letnik XXII. – Številka 168–169. – St. 155–156.

4. Booth W. G. Communities of Memory: On Identity, Memory, and Debt // The American Political Science Review. – 1999. – Vol. 3. – No. 2. – PP. 249–263.

5. Matić M. Mit i politika. – Beograd: Radnička štampa, 1984. – St. 106, 163, 225.